

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Харківський національний університет внутрішніх справ

Факультет № 6

Кафедра кримінального процесу, криміналістики та експертології

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Криміналістика»
обов'язкових компонент освітньої програми першого (бакалаврського)
рівня вищої освіти 081 Право (правозастосування)

за темою: МЕТОДИКА РОЗСЛІДУВАННЯ ШАХРАЙСТВ

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол № 7 від 30.08.2023 р.

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол № 7 від 25.08.2023 р.

ПОГОДЖЕНО

Секцією науково-методичної ради
ХНУВС з юридичних дисциплін
Протокол № 7 від 29.08.2023 р.

Розглянуто на засіданні кафедри кримінального процесу, криміналістики та експертології факультету Протокол № 6 від 21.08.2023 року № 7

Розробник:

Доцент кафедри кримінального процесу, криміналістики та експертології факультету № 6 кандидат юридичних наук, доцент Заяць Д.Д.

Рецензенти:

Голова Київського районного суду м. Харкова, доктор юридичних наук, доцент Шаренко С.Л.

Професор кафедри криміналістики, судової експертології та домедичної підготовки факультету № 1 Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор Степанюк Р.Л.

План лекції

1. Загальна та криміналістична характеристика шахрайств.
2. Загальні положення розслідування шахрайства.
3. Особливості розслідування шахрайства в умовах типових ситуацій
4. Особливості проведення окремих слідчих дій

Рекомендована література:

Основна:

Криміналістика : підручник : у 2 т. Т. 1 / [А. Ф. Волобуєв, М. В. Даньшин, А. В. Іщенко та ін.] ; за заг. ред. А. Ф. Волобуєва, Р. Л. Степанюка, В. О. Маляррової ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2018. – 384 с. – ISBN 978-966-610-231-0 (Т. 1) :
http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/6440/Kryminalistyka_Pidruchnyk_Tom%201_Kharkiv_2018.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Текст лекції

1. Загальна та криміналістична характеристика шахрайств.

Шахрайством відповідно до чинного кримінального законодавства визнається заволодіння чужим майном або придбання права на майно шляхом обману чи зловживання довірою (ст. 190 КК України). Особливість шахрайства полягає у тому, що потерпіла особа під впливом дій злочинця сама добровільно передає йому майно.

Шахрайства проявляється у двох можливих формах поведінки злочинця:

При *шахрайстві у формі заволодіння чужим майном* дії злочинця спрямовані на спонукання потерпілого до передачі всього комплексу прав на майно: володіння, користування, розпорядження. Прикладом таких дій шахраїв можуть бути заволодіння грошима громадян шляхом їх обману в азартних іграх; заволодіння грошима громадян під виглядом ворожіння, знахарства; збирання пожертвувань на благодійні цілі з наступним їх присвоєнням; заволодіння майном громадян під виглядом збору обов'язкових платежів та інші.

Шахрайство у формі придбання права на чуже майно має місце тоді, коли зловмисник обманно набуває окремих повноважень щодо чужого майна і, користуючись ними, обертає майно на свою користь. В цьому випадку потерпілий передає злочинцю не весь комплекс прав на своє майно, а тільки право користуватися своїм майном або тільки право володіти ним чи розпоряджатися. Прикладом такого шахрайства можуть бути придбання права користування квартирою на умовах оренди з наступною передачею її як власної іншим зйомникам (часто декільком одночасно); зловживання

дорученням власника на укладення угоди з нерухомістю і повернення її (або виручених грошових коштів) на свою користь; заволодіння верхнім одягом жінки з використанням переданого нею номерка гардеробу в театрі та інші.

Обман може виражатися як у *формі дії* (повідомленні неправдивих відомостей, використанні спеціального одягу, форми і відповідних атрибутів, пред'явленні підроблених документів, гіпноз, навіювання, введення в транс). Засобами такого впливу можуть бути жести, торкання рук або обличчя потерпілого при розмові, використання сильного, упевненого, цупкого погляду, інтонації, тембру та швидкості мовлення. Весь цей комплекс дій зловмисника може розглядатися як приховане управління людиною, її поведінкою. *Обман* може виражатися й у *формі бездіяльності* (приховуванні певних фактів, використанні помилки потерпілого).

Зловживанням довірою вважається використання особою для заволодіння чужим майном довірливих відносин, які склалися при відсутності ознак обману. Класичним прикладом шахрайства шляхом зловживання довірою є заволодіння майном переданим на тимчасове зберігання іншою особою в силу родинних чи дружніх відносин (з ініціативи саме цієї особи).

До криміналістичної характеристики шахрайств входять такі елементи:

1) спосіб вчинення злочину;

Всі прояви цих злочинів можна класифікувати на п'ять груп, в залежності від соціальної сфери, в якій вони вчинюються.

1. Шахрайства, що вчиняються у сфері задоволення повсякденних потреб людини (так звані вуличні шахрайства). Характерним для цієї групи шахрайств є відсутність соціальних зв'язків між потерпілим та злочинцем - їх зустріч є випадковою. Місцем вчинення злочинів зазначеної категорії є вулиці, магазини, ринки, вокзали, громадський транспорт, підземні переходи, метро, міста відпочинку (парки, пляжі, кінотеатри тощо).

До способів вчинення таких шахрайств відносяться:

- обманне заволодіння грошима громадян при обміні валюти “за більш високим курсом”;
- обманне заволодіння грошима громадян шляхом їх обігравання в азартні ігри (карти, “наперстки”, “лототрони”);
- обманне заволодіння грошовими коштами громадян у вигляді передоплати за фотографування їх на вулиці з умовою надіслання фотокарток на домашню адресу;
- обманне заволодіння грошима громадян під виглядом гадання, знахарства;
- обманне заволодіння коштовними речами шляхом підкидання гаманця перехожому з організацією його участі у розділі “знахідки”;
- обманне заволодіння грошима громадян шляхом продажу їм під виглядом ювелірних прикрас біжутерії або інших фальсифікованих товарів;
- викрадення домашніх тварин з подальшим їх поверненням за винагороду;

- збирання пожертвувань на благодійні цілі з наступним їх привласненням;
- провокація дорожньо-транспортної пригоди (ДТП) з наступною вимогою відшкодування збитків;

2. Шахрайства, що вчиняються у побутовій сфері. Криміналістичною особливістю цих злочинів є те, що між потерпілим і шахраєм існує певний соціальний зв'язок у вигляді спільного проживання, роботи, навчання, родинного зв'язку, шлюбних або дружніх відносин. І саме ці стосунки використовуються шахраєм у механізмі заволодіння майном потерпілого.

До способів вчинення таких шахрайств відносяться:

- позичання грошей без наміру повернути борг;
- вступ у фіктивні шлюбні відносини (“шлюбна афера”) з метою отримання права володіти і користуватися майном дружини (чоловіка) з наступним заволодінням цим майном;
- привласнення грошей або цінностей особою, якій вони вручаються для передачі в якості хабара;
- привласнення грошей громадян, що були зібрані під виглядом надання певних послуг (встановлення в їх домі лічильників, антен, кабельного телебачення, дверей у під'їзді з кодовим замком тощо);
- привласнення побутової техніки громадян, що була передана для тимчасового користування.

3. Шахрайства, що вчиняються у сфері функціонування державних та інших суспільних інститутів. Серед цієї групи злочинів виділяються дві підгрупи цього злочину.

Шахрайства з використанням атрибутів управлінських, контролюючих, правоохоронних структур, а також громадських та релігійних організацій. Злочини даного різновиду вчиняються особами під виглядом співробітників вказаних структур, при цьому злочинці використовують низьку правову обізнаність людей і наявність у них необґрунтованого страху перед представниками влади.

До способів вчинення таких шахрайств відносяться:

- заволодіння майном громадян під виглядом збору обов'язкових платежів;
- привласнення вилученого майна громадян при адміністративних правопорушеннях і “складанні протоколу”, при проведенні “обшуків” за нібито відкритим кримінальним провадженням під виглядом працівників поліції;
- привласнення цінних державних нагород радянських часів, документів, орденів під виглядом передачі їх для збереження в спеціальному відомчому підрозділі СБУ або для організації виставки в історичному музеї;
- заволодіння грошима громадян під виглядом адвоката, працівника поліції для нібито передачі їх відповідним особам в якості хабара за закриття кримінального провадження (звільнення людини з під варти, за винесення більш м'якого вироку суду тощо);

- заволодіння грошима громадян під виглядом працівника вищого навчального закладу як хабара за здачу вступних іспитів;
- заволодіння грошима водіїв автомобілів під виглядом працівників поліції, які стягують штрафи за порушення правил дорожнього руху або приймають хабарі.

Шахрайства спрямовані на отримання майна з певних державних чи громадських фондів. Сутність цих злочинів полягає в обманному отриманні пенсій, грошової допомоги, пільг з використанням підроблених документів, що дають право на такі виплати.

До способів вчинення таких шахрайств відносяться:

- отримання пенсій інших виплат з органів соціального забезпечення шляхом надання підроблених документів про трудовий стаж, розмір заробітку, інвалідність тощо.
- незаконне отримання пільг матеріального характеру (отримання права на придбання ліків, продуктів харчування за пільговими цінами тощо).
- незаконне отримання житла або права на нього з муніципального житлового фонду шляхом використання підроблених документів (довідки про покращення житлових умов, виписки з домових книг, довідки про перевірку житлових умов).

4. Шахрайства, що вчиняються у сфері підприємницької діяльності.

Основною особливістю даних злочинів є те, що вчиняються вони в середовищі, яке має визначення „підприємницька діяльність”. Такі шахрайства часто за зовнішнім проявом співпадають з законною економічною діяльністю (заснування фірми, найом робітників, службовців, відкриття рахунків у банках, розробка економічних проектів, організація реклами і ділових зустрічей, ведення переговорів, оренда приміщень, транспорту та інші).

До способів вчинення таких шахрайств відносяться:

- заволодіння грошима громадян шляхом продажу їм в ході спеціально організованих презентацій нібито високоякісного товару, якому приписуються неіснуючі властивості;
- заволодіння грошима з використанням інституту передоплати вартості товару перед його доставкою;
- обманне заволодіння грошовими коштами громадян представниками фірм, які виконують посередницькі функції працевлаштування (оформлення анкет, віз, фотографії, білети тощо);
- заволодіння грошовими коштами громадян представниками агентств нерухомості чи приватними підприємцями, які надають посередницькі послуги щодо укладання угод з нерухомістю;
- заволодіння грошима громадян, що вносяться як оплата послуг шлюбного агентства щодо оформлення анкет, „портфолію” та розміщення цих даних на шлюбних сайтах в мережі Інтернет;
- заволодіння грошовими коштами клієнтів банку шляхом зняття їх з банківського рахунку на підставі підробленого доручення на їх отримання;
- заволодіння коштами банку шляхом використання фальшивих

платіжних документів;

- незаконне заснування інвестиційних компаній з наступним заволодінням майном інвесторів;
- незаконне отримання клієнтами страхових компаній страхових компенсацій;
- викрадення бюджетних коштів, які виплачуються у вигляді відшкодування податку на додану вартість, шляхом подання до державних податкових адміністрацій фіктивних документів про нібито здійснений експорт товарів.

5. Шахрайства, що вчиняються у сферах використання електронних технологій (з використанням стільникового зв'язку, пластикових кредитних карток, мережі Інтернет). До даної групи злочинів відносяться схеми обману, для реалізації яких шахраї використовують стільниковий зв'язок, систему Інтернет або електронну платіжну систему банківських розрахунків.

До способів вчинення таких шахрайств відносяться:

- обманне заволодіння грошима громадян - абонентів мобільних мереж шляхом їх переконання у необхідності перерахування певних сум (повідомлення кодів оплачених карток поповнення рахунку), надісланні смс-повідомлень або необхідності подзвонити для участі у певних акціях (розіграші цінних призів, путівок тощо);
- заволодіння чужими коштами шляхом використання банківської системи розрахунків за допомогою пластикових платіжних карток;
- заволодіння грошовими коштами банків через комп'ютерну мережу Інтернет шляхом зламу банківської електронної системи захисту інформації;
- обманне заволодіння грошовими коштами іноземних громадян шляхом використання шлюбних сайтів, використання послуг Інтернет-кафе та інше.

2) місце і обстановка злочину;

Місце вчинення злочину обирається з урахуванням можливості реалізації обраного способу злочину, предмета посягання, особи жертви. Деякі спроби шахрайства можуть реалізуватися у кількох місцях, не пов'язаних між собою. Мова може йти й про територіальне поширення будь-якого виду шахрайства. Шахраї можуть створювати «спеціальні фірми», в яких здійснюється збирання грошей від громадян (оформлення віз чи паспортів для виїзду за кордон, різні туристичні афери, довічне страхування, підтримка клубів, побудова класичних фінансових пірамід, благодійні заходи та ін.).

Шахрайські посягання з метою заволодіння майном юридичних осіб вчиняються за місцем знаходження власників чи зберігання їхніх цінностей. У сучасних умовах все частіше шахрайські діяння відбуваються в установах (чи на підприємствах), де укладаються угоди: на біржах, у брокерських конторах, посередницьких фірмах, агентствах з нерухомості, адвокатських і нотаріальних бюро, під час аукціонів. Шахрайство, спрямоване на

заволодіння майном фізичних осіб, вчиняється в місцях купівлі-продажу предмета посягання, на вулицях, вокзалах, за місцем проживання злочинця чи жертви.

Обстановка вчинення шахрайства тісно пов'язана зі способом злочину. При вчиненні шахрайства може мати місце створення злочинцем обстановки, що сприяє досягненню мети заволодіння цінностями шляхом обману чи зловживання довір'ям. Шахрай може демонструвати своє удаване знайомство з впливовими людьми (пред'являти візитні картки, фотографії, автографи), виявляти поінформованість з певних питань, пропонувати дружбу, запрошувати до ресторану, розповідати про себе. Шахрайський обман може виявлятися в конклюдентних діях, які вводять потерпілого в оману щодо необхідності передачі майна. Такими прийнято визнавати: використання форменого одягу особою, яка не має права його носити, і заволодіння на цій підставі майном; споживання продуктів під виглядом готовності сплатити їх вартість; зміна зовнішнього виду, форми чи властивостей різних предметів і видача їх за інші предмети з метою заволодіння майном.

3) час вчинення злочину;

Час є не тільки елементом криміналістичної характеристики злочину, а й дозволяє встановлювати черговість, розвиток різних явищ і процесів у часі. Важливо з'ясувати початок і закінчення шахрайського діяння, його протяжність у часі. Шахрайство може мати тривалий часовий період, складатися з кількох часових відрізків.

У більшості випадків шахрайство вчиняється у денний час. Воно може бути пов'язано з часовим інтервалом діяльності тієї або іншої установи, організації чи підприємства.

4) предмет злочинного посягання;

Предметом посягання при шахрайстві можуть бути матеріальні цінності у всій їх різноманітності, грошові кошти, право на майно. Це можуть бути готівка чи безготівкові гроші, товари, сировина, напівфабрикати та ін. Характеристика предмета посягання має значення для встановлення особи злочинця.

5) особа потерпілого (жертви);

Дані про жертву злочину мають важливе значення в системі криміналістичної характеристики шахрайства. Спостерігається певний зв'язок між особливостями особи потерпілого і особи злочинця, простежується відома вибірковість з боку шахрая. Система ознак, що належать до особи потерпілого, містить:

- 1) демографічні відомості (стать, вік, місце проживання, роботи та ін.);
- 2) дані про спосіб життя, риси характеру, схильності, зв'язки і стосунки;
- 3) відомості про віктимність.

б) особа злочинця;

Суб'єктом шахрайства може бути відповідно до чинного кримінального законодавства України тільки приватна особа, яка досягла на момент вчинення злочину 16 років. Більшість шахраїв мають сильний дар уяви, здатність впливу і вміння переконувати. До особистих якостей шахрая належать його хитрість, брехливість, уміння прихилити до себе оточуючих, знання способів підроблення документів. За своїм зовнішнім виглядом — це звичайно поважні люди, які уміють себе «подати», обізнані в галузі психології. Вони спостережливі і мають швидку реакцію на обстановку, що змінюється. Шахраї використовують можливості перевтілення, встановлюють контакт з людьми різних типів, обирають відповідну манеру поведінки.

Шахраї можуть бути поділені на певні групи:

- 1) «нові» шахраї, що використовують механізми ринкових відносин, можливості кредитно-банківських операцій, лжефірм, страхової, інвестиційної і довірчої діяльності;
- 2) шахраї-гастролери, які постійно роз'їжджають і негайно зникають з місць вчинення злочинних діянь;
- 3) шахраї-гравці, які використовують азартні ігри (карточні шулери, «катали», «червоні валети» та ін.);
- 4) шахраї, які не мають постійного місця роботи чи проживання, неодноразово судимі за шахрайство та інші злочини;
- 5) шахраї, які вчинили злочин вперше, за легковажністю, під впливом інших осіб чи ситуацій;
- 6) шахраї-одинаки і шахраї, які вчиняють злочин групою, в тому числі з розподілом ролей.

7) типові сліди злочину.

Для злочинної діяльності в формі шахрайства взагалі не характерні сліди, залишені на місці події. Може не існувати й місця події. У більшості випадків сліди злочинної діяльності зберігаються в документах та їхніх реквізитах, вони часто містять відомості, важливі для розслідування. Ці документи використовуються для обману й введення в оману державних службовців, посадових чи матеріально відповідальних осіб.

Сліди можуть бути виявлені на предметах, залишених шахраєм (сліди рук, мікросліди, запахові сліди). Характерними слідами при шахрайстві є ідеальні сліди (ті, що збереглися в уявних образах). Це пов'язано з тим, що злочинець і жертва спілкуються значний час, в спокійний і невимушений обстановці.

1. *Трасологічні* - сліди рук на предметах обстановки; сліди взуття на місцях; сліди зубів на недопалках; сліди транспортних засобів біля місць.

2. *Біологічні* - слина на недопалках сигарет або цигарок, викурених злочинцями;

3. *Сліди на документах* – дослідження реквізитів документів, дослідження матеріалів документів, дослідження друкарських форм та інших засобів виготовлення документів

4. *Сліди в економічних документах* - Дослідження документів бухгалтерського, податкового обліку і звітності, дослідження документів про економічну діяльність підприємств і організацій, дослідження документів фінансово-кредитних операцій

5. *Запахові* - в пробах повітря з місць злочину; на місці вчинення шахрайства, які контактували з одягом, руками, тілом злочинця.

6. *Інші криміналістичні* - сліди-накладення мікрочастинок у вигляді волокон, що відрізняються від волокон у складі тканини одягу потерпілих і мають однакове походження з мікрочастинками, виявленими за місцем злочину тощо.

2. Загальні положення розслідування шахрайства.

При зверненні потерпілої особи з повідомленням про вчинення щодо неї дій, що містять ознаки шахрайства, необхідно.

1. *Прийняти заяву потерпілої особи про факт вчинення відносно неї шахрайських дій.*

2. *Допитати заявника, де повинно міститися детальні відомості щодо обставин вчинення шахрайства.*

У допиті повинні бути зафіксовані: час і місце вчинення шахрайства; характер дій зловмисника, під впливом яких відбулася передача майна; ознаки переданого майна, його вартість і правовий статус (хто є його власником); відомості про особу зловмисника, у тому числі ознаки зовнішності, особливості його поведінки; дії зловмисника після одержання майна; хто був свідком спілкування і передачі майна.

3. *Тимчасово вилучити та оглянути предмети і документи, використані шахраєм для обману потерпілого.* Це необхідно здійснити для фіксації факту отримання від заявника певних предметів і документів, які підтверджують подану заяву. Після відкриття кримінального провадження названі об'єкти за постановою слідчого набувають статусу речових доказів.

4. *Пояснення свідків події (якщо вони виявлені).*

5. *Документи, що містять результати перевірки заяви про шахрайські дії..*

Загальні версії:

1. Шахрайство мало місце при таких обставинах, про які повідомив потерпілий.

2. Шахрайство не було, а потерпілий добросовісно помиляється.

3. Має місце наперед відома неправдива заява про шахрайство за різноманітними мотивами.

Робочі версії (типові):

1) версії про особу злочинця;

2) версії про місце зберігання та збуту викраденого;

3) версії про обставини, за яких було скоєно шахрайство (інколи потерпілі з різних причин не можуть розповісти про обставини шахрайства);

4) версії про розміри нанесеної шкоди та деякі інші (наприклад, про джерела придбання потерпілим майна, яке він передав шахраю і т. д.).

Висування обґрунтованих версій та конкретний план їх перевірки визначає успішний хід подальшого розслідування, проведення усіх наступних дій у повному обсязі і встановлення істини у провадженні.

3. Особливості розслідування шахрайства в умовах типових ситуацій

***Перша слідча ситуація** У 50% випадках створюється ситуація, коли шахрай відомий, є достатні фактичні дані, що свідчать про вчинення злочину саме ним.*

Відмінною рисою цієї типової ситуації є те, що шахрай, як правило, не приховується від органів слідства і суду, але нерідко заперечує свою провину. За таких обставин основним завданням слідчого є збір незаперечних доказів винуватості особи, запідозреної у вчиненні шахрайства, достатніх для притягнення її як обвинуваченої. Крім того, особливу увагу слід приділити збиранню інформації про: судимість, біографічні та психологічні дані злочинця, коло його знайомств й осіб, причетних до вчинення злочину. Втім, слідчому необхідно, насамперед, направити запит до ДІТ щодо встановлення даних про судимість. Якщо буде встановлено, що злочинець раніше засуджений, то необхідно:

а) направити запити у виправну установу з постановкою конкретних питань щодо особи, стосовно якої є інформація про вчинення нею шахрайства, коло її спілкування, знайомства;

б) витребувати особисту справу засудженого, картку індивідуальної виховної роботи з засудженим;

в) отримати інформацію про особу шахрая відвідуванням виправної установи, бесідами з оперативним складом, працівниками виправної установи, засудженими тощо.

Загалом, основні тактичні завдання розслідування у зазначеній ситуації повинні вирішуватися проведенням таких слідчих (розшукових) дій, оперативно-розшукових та організаційних заходів:

1) допит потерпілого щодо обставин шахрайства, його взаємини з шахраєм;

2) проведення оперативно-розшукових заходів, спрямованих на одержання інформації про особу, що підозрюється у вчиненні шахрайства, його образ життя, встановлення його соціальних зв'язків;

3) обшук житла підозрюваного з метою виявлення і вилучення предметів, документів, у яких відображено підготовку до вчинення шахрайства та зафіксовано факти злочинної діяльності, огляд вилучених речових доказів (предметів, документів);

4) вилучення з державних чи приватних установ документів, у яких засвідчені цивільно-правові операції, пов'язані з укладанням правочинів

шахрайства, огляд вилучених документів;

5) допити свідків та учасників шахрайських дій;

6) допит шахрая як підозрюваного про обставини злочину, взаємини з потерпілим тощо;

7) проведення одночасних допитів між підозрюваним та іншими учасниками кримінального процесу;

8) пред'явлення підозрюваного для впізнання потерпілому, свідкам;

9) призначення криміналістичних експертиз вилучених документів з метою встановлення підробки, способу їх виготовлення, осіб, причетних до їх оформлення (почеркознавчої, техніко-криміналістичної експертизи документів, тощо), інших необхідних експертиз;

10) витребування характеристик на підозрюваних з місця роботи, місця проживання, установ відбування покарання;

11) направлення запитів:

а) у наркологічні та психіатричні установи з метою встановлення факту перебування підозрюваного на обліку;

б) в ДІТ на предмет встановлення судимості підозрюваного;

в) до суду про надання копії вироку за раніше вчинений злочин (якщо злочинець був раніше засуджений);

г) у державні та приватні установи щодо надання необхідної інформації та роз'яснення фактів, що мають значення для провадження;

Друга слідча ситуація складається, коли шахрай відомий, але він переховується від слідства та суду.

У зв'язку з тим, що особа шахрая відома, є наявні дані про нього, всі зусилля слідства повинні бути спрямовані на встановлення місця перебування останнього та швидке його затримання. Цього можна досягти проведенням таких заходів та слідчих (розшукових) дій:

1) допит потерпілого та свідків щодо встановлення даних про злочинця та обставини вчинення злочину;

2) допит родичів, знайомих шахрая стосовно встановлення місцезнаходження останнього;

3) уточнення місця реєстрації запідозреної особи;

4) ознайомлення особового складу ОВС з даними та прикметами особи, що вчинила шахрайство, інформування про вчинений злочин підрозділів ОВС, які обслуговують прилеглі території, населення через ЗМІ;

5) направлення запитів до місць позбавлення волі (якщо шахрай раніше засуджений), де відбував покарання злочинець, з метою виявлення кола знайомств в установах виконання покарань (УВП);

6) встановлення співробітниками уповноважених оперативних підрозділів спостереження за місцями, де може з'явитися злочинець;

7) перевірка за даними ДІТ, чи не затримувався шахрай раніше, чи не затриманий зараз іншим підрозділом органів внутрішніх справ.

Разом з тим, слідчий виділяє з кримінального провадження матеріали щодо оголошення шахрая у розшук і повинен, спільно з співробітниками уповноважених оперативних підрозділів, зібрати всі необхідні для цього

матеріали, зокрема:

- копію паспорта або форми № 1 із ВГРФО;
- довідку про судимість з ДІТ;
- довідку про особу розшукуваного;
- постанову про привід, доручення щодо встановлення місця перебування шахрая;
- допити родичів з приводу відсутності та місцеперебування злочинця;
- копію вироку (якщо злочинець раніше засуджений);
- довідки із психіатричних та наркологічних установ. Вказані документи надаються у копіях, а оригінали залишаються у зупиненому кримінальному провадженні. Якщо виникає необхідність збирання якихось доказів, можливих за відсутності злочинця, кримінальне провадження може поновлюватися, а потім знову зупинятися.

У разі встановлення та затримання шахрая подальші слідчі дії та оперативно-розшукові заходи здійснюються за аналогією з першою слідчою ситуацією.

Третя слідча ситуація складається, коли особа шахрая не встановлена (20%). У цій ситуації інформація стосовно змісту самої угоди є достатньо повною, тоді як дані про особу шахрая не достатні. Основний напрямок розслідування визначається необхідністю закріплення матеріальних слідів, розшуку особи, яка вчинила злочин, виявлення можливих співучасників, встановлення інших епізодів злочинної діяльності тощо.

Відтак, велике значення мають оперативно-розшукові та криміналістичні обліки (у вигляді списків, картотек, фотоальбомів та ін.) осіб, які раніше вчинили подібні злочини, перебувають у розшуку. Найбільший інтерес для розкриття шахрайства становлять обліки, що дозволяють впізнати можливого злочинця в обличчя, за способом вчинення шахрайства, характерними прикметами та іншими даними, залежно від виду обліку.

Тактичні завдання у зазначеній ситуації вирішуються проведенням таких слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів:

- 1) допит потерпілого, свідків про прикмети злочинця, обставини шахрайства, а також ознайомлення особового складу ОВС з прикметами розшукуваної особи;
- 2) встановлення співробітниками уповноважених оперативних підрозділів спостереження за місцями, де може з'явитися злочинець;
- 3) перевірка особи, що підозрюється у вчиненні шахрайства, за даними ДІТ;
- 4) огляд місця події та вилучення предметів та документів, що мають значення для кримінального провадження;
- 5) призначення криміналістичних експертиз (техніко-криміналістичної експертизи документів, трасологічної та ін.), можливих за відсутності злочинця;
- 6) пред'явлення для впізнання фотокомпозиційних портретів, фотографій осіб, що перебувають на обліку як шахраї;
- 8) використання ЗМІ.

Також проводиться комплекс розшукових заходів з використанням словесного та композиційного портретів тощо. Зі слів потерпілих та свідків за прикметами шахраїв складаються суб'єктивні портрети, перевіряються за обліками сліди пальців рук, виявлені на документах та предметах. Корисним може бути й вивчення практики застосування аналогічних способів шахрайства за архівними та зупиненими кримінальними провадженнями.

4. Особливості проведення окремих слідчих дій

В методиці розслідування економічного шахрайства заслуговують окремого розгляду особливості підготовки і проведення таких слідчих (розшукових) дій: допиту потерпілих і свідків; обшуку; допиту підозрюваного (обвинуваченого); призначення експертиз.

Допит потерпілих і свідків. Потерпілий, як правило, є потенційно одним з найбільш активних учасників розслідування і досягнення успіху в значній мірі залежить від того, наскільки вдасться використати цей потенціал. Поведінка (позиція) потерпілого під час розслідування може проявлятися як в позитивному, так і в негативному аспектах. Багато в чому це обумовлюється статусом потерпілого, який він має в підприємницькій діяльності. Залежно від цього статусу потерпілих можна розподілити на дві групи, особливості яких повинні враховуватися при визначенні напрямків розслідування, тактики проведення окремих слідчих дій.

Першу групу складають звичайні громадяни – вкладники коштів (дрібні інвестори).

Другу групу потерпілих складають засновники (співзасновники) підприємств. Ця категорія потерпілих, як правило, є одночасно і керівниками або іншими службовими особами суб'єктів підприємницької діяльності. Тобто вони беруть безпосередню активну участь у забезпеченні ефективної роботи підприємства. Лінія поведінки таких осіб під час виявлення і розслідування шахрайств та інших пов'язаних з ними злочинів може формуватися під впливом двох факторів:

- а) бажання повернути втрачене майно;
- б) бажання уникнути виявлення правоохоронними органами фактів правопорушень з боку самого потерпілого. В окремих випадках підприємці-потерпілі навіть прагнуть зовсім уникнути втручання правоохоронних органів і намагаються повернути втрачене майно самостійно з використанням незаконних методів.

Є тактичні особливості і в допиті свідків під час розслідування злочинів даної категорії. Перш за все, вони визначаються ставленням свідка до підприємницької діяльності, їх залежністю від тих чи інших осіб. З цієї точки зору, свідків можна розділити на кілька груп, врахування яких має тактичне значення.

1. Службові особи суб'єктів підприємницької діяльності (керівники підприємств, головні бухгалтери та ін.).

2. Службовці суб'єктів підприємницької діяльності (рядові працівники бухгалтерій, секретарі-референти, продавці, водії тощо).

3. Службові особи банківських установ, що обслуговують підприємницькі структури (керівники, головні бухгалтери, начальники відділів тощо).

4. Службовці банківських установ (працівники бухгалтерії, економісти, оператори ЕОМ та ін.).

5. Посадові особи і службовці органів державної влади, де реєструвалося підприємство, видавався патент, ліцензія тощо.

6. Інші категорії свідків (члени сімей підозрюваних, їхні знайомі, сусіди та ін.).

Суттєвим фактором, що впливає на тактику підготовки і проведення допитів потерпілих і свідків є така тенденція, як відмова від раніше даних показань на кінцевому етапі розслідування або в судовому засіданні. Найбільш ефективним засобом попередження подальшої відмови потерпілих і свідків від вже даних ними правдивих показань є ретельне проведення перших допитів з максимальною деталізацією показань і негайною їх перевіркою шляхом проведення інших слідчих дій. У зв'язку з цим виключно важливим є використання під час допитів як допоміжного засобу фіксації аудіо- і відеотехніки. Окрім цього, під час допитів, свідки і потерпілі повинні усвідомлювати реальну можливість їх притягнення до кримінальної відповідальності за дачу завідомо неправдивих показань (ст. 384 КК України). З другого боку, вони повинні також відчувати і підтримку з боку правоохоронних органів в плані забезпечення їхньої безпеки відповідно до чинного законодавства.

Обшук. Обшук є процесуальними засобами вилучення і збереження речових і письмових доказів. Враховуючи високу ймовірність протидії розслідуванню у вигляді переховування або знищення документів, речових доказів за кримінальними провадженнями даної категорії, обшук відноситься до невідкладних слідчих дій.

У ході обшуку вилученню підлягають такі документи.

1. *В державних органах, що здійснювали реєстрацію суб'єкта господарської діяльності – одержувача фінансової допомоги:* установчі та реєстраційні документи.

В установі - позичальнику: установчі та реєстраційні документи; документи, що регламентують порядок видачі й документального оформлення надання фінансової допомоги; посадові інструкції і функціональні обов'язки працівників, які видавали допомогу, повинні були здійснювати перевірку одержувача; кредитна справа позичальника; документи, що підтверджують факт і напрямки перерахування коштів;

- касові документи (журнали реєстрації прибуткових і видаткових касових документів, використання грошових чеків, прибуткові касові ордери тощо);

- бухгалтерські документи (первинні облікові документи);

- підроблені (фальсифіковані) документи (засновні, банківські, бухгалтерські тощо), що були використані під час вчинення злочину.

- магнітні носії інформації (аудіо- та відеозаписи нарад, зборів тощо),

- засоби комп'ютерної техніки та програмне забезпечення, а також документи, що відбивають режим їх експлуатації (функціональні обов'язки працівників відділів комп'ютеризації; "роздруківки" комп'ютерних текстів; журналів та інших документів, в яких фіксується робота операторів ЕОМ та технічний стан комп'ютерної системи, збійні ситуації тощо).

2. *У підприємстві – позичальнику:* установчі та реєстраційні документи; документи, що були пред'явлені установі-кредитору для обґрунтування отримання фінансової допомоги; документи, що визначають посадовий статус і обов'язки службових осіб (директора, головного бухгалтера); документи, пов'язані з правочинами, під які одержувалась фінансова допомога (договори, контракти, рахунки-фактури, акти приймання-передачі робіт, накладні і т.п.); документи щодо використання одержаних коштів (платіжні доручення і т.п.); зразки бланків, печатки і штампи підприємства; документи зі зразками підписів службових осіб, які вказані в документах на одержання фінансової допомоги; гроші та матеріальні цінності одержані злочинним шляхом, а також рухоме майно, що підлягає опису з метою відшкодування збитків, або можливої конфіскації майна.

3. *У фірмах – партнерах позичальника:*

4.1 – *тих, що вказані як гаранти або страховики одержувача:* установчі та реєстраційні документи; документи, пов'язані з наданням гарантій (договори гарантії, гарантійні листи та супровідна документація, страхові поліси, бухгалтерські і реєстраційно-облікові документи і т.п.); зразки бланків, печаток і штамтів; документи, що визначають службові повноваження відповідних працівників; документи, що містять зразки підписів осіб, вказаних у гарантійних документах;

4.2 – *тих, що вказані, як постачальники товарів, виконавці послуг, під які одержано допомогу:* всі документи щодо укладання і виконання угод з одержувачем фінансової допомоги (за їх наявності); при відсутності таких документів вилучаються копії бухгалтерської документації за відповідний період; документів, що містять реквізити фірми; зразки печаток, бланків і штамтів

Проведення обшуку за місцем проживання і роботи підозрюваного за даною категорією кримінальних проваджень, також має й інші особливості. Ці особливості пов'язані перш за все з завданнями, які вирішуються шляхом проведення цієї слідчої дії та об'єктами пошуку і вилучення. Зокрема, обшук спрямовується на вирішення наступних завдань.

1. Одержання речових і документальних доказів вчинення розкрадання грошових коштів певним способом (укладенням фіктивної угоди; обманного залучення коштів вкладників, клієнтів; використання підроблених банківських документів; обманного одержання і присвоєння кредиту).

Відповідно об'єктами пошуку і вилучення з врахуванням особливостей способу вчинення розкрадань та інших злочинів є: - фінансові і бухгалтерські документи та їх фрагменти, бланки документів; - штампи та печатки, друкарські та копіювальні технічні засоби; - договори і контракти та їх

проекти (фрагменти);- транспортні документи на перевезення вантажів; - автобусні, залізничні та авіаційні білети.

2. Одержання доказів наявності злочинних зв'язків з представниками інших комерційних структур (наявності організованої злочинної групи): - квитанції про сплату певних послуг; - чорнові записи, зміст яких має значення для кримінального провадження (робочі зошити, календарі, записники тощо); - фотографії, аудіо- і відеозаписи, що вказують на факти знайомства з певними особами чи перебування в певному місці; - листи, тощо.

3. Виявлення і вилучення цінностей, одержаних злочинним шляхом (готівки в національній та іноземній валюті, цінні папери, вироби з дорогоцінних металів та каменів тощо). У зв'язку з вирішенням проблеми забезпечення відшкодування матеріальних збитків, заподіяних злочином, і можливої конфіскації майна, обшук, як правило, поєднується з накладенням арешту на майно з складанням його опису.

Допит підозрюваного (обвинуваченого).

Для проведення успішного допиту необхідна, перш за все, ретельна підготовка, яка полягає:

- 1) у вивченні законів та інших нормативних актів, що регламентують діяльність суб'єктів підприємництва та окремі його види;
- 2) в ознайомленні з профілем діяльності підприємства, яке очолює або в якому працює підозрюваний, його організаційною структурою шляхом вивчення засновних документів, статуту тощо;
- 3) в ознайомленні з функціональними обов'язками підозрюваного;
- 4) в складанні плану допиту з фіксацією питань до підозрюваного та доказів, нормативних актів, іншої інформації, що можуть бути використані.

Під час опрацювання цих питань бажано звернутись за консультаціями до спеціалістів в тій чи іншій області підприємницької діяльності (страхуванні, банківській справі, застосуванні комп'ютерних технологій тощо), а іноді залучати відповідного фахівця до участі в допиті.

Тактика проведення допиту визначається, насамперед, позицією підозрюваного. У зв'язку з цим в криміналістичній тактиці розрізняється ведення допиту в ситуаціях, які умовно розподіляються на безконфліктні і конфліктні. Характер названих ситуацій є достатньо зручним для систематизації тактичних прийомів допиту.

Окрім застосування загальних рекомендацій з тактики допиту в конфліктній ситуації, при розслідуванні економічного шахрайства та інших злочинів у сфері підприємництва важливо враховувати специфічні прояви протидії з боку підозрюваних. Узагальнення практики розслідування злочинів даної категорії свідчить, що типовою лінією поведінки підприємців в даній ситуації є заперечення вини у вчиненні шахрайства з посиленням на:

- а) форсмажорні обставини, які нібито перешкодили виконанню умов укладеної угоди;
- б) розкрадання, вчинене співробітником підприємства, який переховується від слідства;

в) вчинення крадіжки (грабежу, розбою) матеріальних цінностей, грошей з приміщення підприємства незнайомими особами.

Призначення експертиз. Експертизи є найбільш досконалою і відпрацьованою формою використання спеціальних знань під час розслідування злочинів. Найчастіше при розслідуванні шахрайств та інших пов'язаних з ними злочинів виникає потреба у призначенні криміналістичної експертизи документів, судово-бухгалтерської та фінансово-економічної експертизи.

Призначення криміналістичної експертизи документів. Сучасний рівень криміналістичних досліджень названих документів дозволяє:

а) встановити факт виготовлення документу з використанням комп'ютерної техніки чи одержання копії за допомогою копіювально-розмножувальної техніки;

б) вирішувати діагностичні, а в окремих випадках і ідентифікаційні завдання за документами, виготовленими за допомогою цівкових, лазерних принтерів та копіювально-розмножувальної техніки;

в) ідентифікувати матричні принтери за виготовленими з їх допомогою документами.

Завданнями *судово-бухгалтерської експертизи* в справах цієї категорії можуть бути такі:

1) перевірка повноти і правильності застосованих методів документальної ревізії;

2) перевірка правильності висновків ревізорів;

3) перевірка правильності документального оформлення операції з надання банком (фондом, органом) кредиту (субсидії, дотації, субвенції, пільги за податками) установі-одержувачу;

4) перевірка правильності документального оформлення одержання фірмою допомоги;

5) перевірка відповідності відображення в бухгалтерському обліку фінансово-господарських операцій вимогам чинних нормативно-правових актів з питань бухгалтерського обліку і звітності;

6) визначення кола осіб, на яких покладено обов'язки з дотримання встановлених правил відображення операцій в бухгалтерському обліку;

7) виявлення недоліків в організації бухгалтерського обліку, що сприяли виявленим порушенням.

Головними завданнями *фінансово-економічної експертизи* є встановлення:

1) джерел формування фінансових ресурсів підприємства;

2) дотримання правил нарахування і строків внесення податків та інших обов'язкових платежів;

3) дотримання правил фінансування і кредитування, встановлених чинним законодавством (в тому числі валютного законодавства);

4) платоспроможності підприємства (спроможність виконувати зобов'язання перед постачальниками, кредиторами, державою, акціонерами і власними працівниками);

- 5) дотримання законодавства про зовнішньоекономічну діяльність;
- 6) призначення витрачання кредитних коштів;
- 7) призначення витрачання коштів, одержаних з бюджетного фінансування;
- 8) достатність підстав для перерахування коштів за межі України;
- 9) фактів повернення коштів або матеріальних цінностей на територію України.

Перед експертом можуть бути поставлені й інші завдання, виконання яких пов'язано з перевіркою джерел формування і використання фінансових ресурсів підприємства, його фінансовим становищем, платоспроможності, додержання відповідного законодавства.

Під час підготовки і призначення фінансово-економічної експертизи треба мати на увазі, що експерт проводить дослідження в межах поставленого завдання тільки на підставі тих документів, які залучені до кримінального провадження і надані йому слідчим. Правила оформлення і надання документів є загальними для судово-бухгалтерської і фінансово-економічної експертиз. Перш за все, можливості фінансово-економічної експертизи залежать від того, наскільки в представлених матеріалах первинних перевірок і документах знаходять відбиток фінансова сторона діяльності підприємства, суми нанесеної шкоди, конкретні правопорушення посадових осіб, їх детальні пояснення, недоліки бухгалтерського обліку та їх вплив на фінансовий стан підприємства тощо.

Судово-почеркознавча експертиза призначається в основному з метою ідентифікації виконавців рукописних текстів, цифрових записів і підписів у документах, зокрема осіб, які підписали документи на одержання і видачу фінансової допомоги.

Технічна експертиза документів проводиться з метою встановлення фактів і способів внесення змін до документів, виявлення скритого тексту, ідентифікації печаток, штампів, факсиміле, ідентифікації технічних засобів, за допомогою яких було виконано документ тощо.